

מתוך: ילקוט מורשת, חוברת כ"ה, אפריל 1978, עמ' 25-44



קבצנים

מאי 1941.

קרוב למאה אלף איש יוצאים בבוקר ועד הערב המאוחר ולפעמים אחרי שעות העוצר ופושטים יד ומבקשים נדבה. היות שאין בכוחה של שום חברה בעולם, אפילו הטובה והמוסרית ביותר, בעיקר בגטו שלנו, להאכיל ולו גם בפירור לחם, מחנה ענקי כזה, מנהלים מאה אלף האלה את מלחמתם בצורות שונות והדשות, לעורר שימת-לב העוברים עליהם ועל סבלם, לעורר רחמי הנותנים אל רחמי אלה שאין להם כבר מה לתת, אבל עדיין אינם עומדים בחוצות ומבקשים. מאה אלף קבצנים לוחמים מלחמת קיומם האחרונה.

יצאנו עם פרופס ושארי להסתכל, להביט בצורות "עניים-מתים" הללו, כי לא עני כמת, אלא עני-מת כל אוחד העומד לפנינו. ויש כמה מינים של קבצנים, בצורות פשיטת היד:

א. בראש החשבון הזה לפי כמותם נמצאים הרגליים. למחנות הרגליים נמנו אלה האלפים, ואולי הרבבות, שכל בוקר עד ערב הלכו מבית לבית, מדלת לדלת, מחנות לחנות. פשטו יד, כדי לקבל סירוב, או לשמוע: "אצלנו נותנים ביום ה'". במשך הזמן למדו הקבצנים לשמור על הסדר ולא נכנסו לחנות בלא תור, כי אם במקרה שחשבו שהחנווני שכח אגב טרדתו ורוב פדיונו וייתן פרוטה נוספת.

ב. "הקאוואלריה", עליה נמנו "החוטפים" מכל המינים, בין אלה שרצו אחרי שללם, בין אלה שנחבאו מתחת לפתחי החנויות, והוציאו בכוח חבילות מזרועות נשים וילדים.

כמות שני המינים הללו רבה היא, אבל פרנסתם מצטמצמת והולכת מיום ליום. חזו זאת מראש מרחיקי ראות מבין הלוחמים את מלחמתם האחרונה בחזית החיים, בשדה הרעב, וניסו בתחבולות שונות להיבדל מן המחנה הזה, לעמוד באתר מיוחד שיובלטו ויעוררו שימת-לב ובתוצאה – יכניסו דבר-מה לכיסם ולמשפחתם החולה, שאינה יכולה לצאת החוצה.

ג. העומדים ביחידות במקום קבוע, יוצרים אטמוספירה של קביעות ומסורת, שיש כבר סוג נשים וילדים היוצאים בבוקר החוצה והפרוטה כבר מוכנה בידיהם, לתת לעני העומד בשער ביתם או בקרן הרחוב שלהם. כן תוחבים ליד עני כזה, עני "שלהם", גם חתיכת לחם; לפעמים גם חמאה, שארית כעך, חתיכת תפוח.

ד. זוגות העומדים ופושטים ידיים לסירוגין; אחד פוסק, השני פושט – אך מתחלקים שווה בשווה. עומדים איש ואישה, ידיים מושטות, פושטים ושותקים.

ה. זמרים. משמיעים שיר של בקשה או שיר סתם.

ו. מנגנים בכל מיני כלי-זמר, בעיקר כינור או חליל.

ז. מנגן יחיד, רובץ בסמטה, ולפניו תווים. על ידו אחיז הקטן, המעלעל בדפי התווים והופכם; והכול מתוך צביון של רצינות מלאה. זורקים לו פרוטה, אף הוא אינו מסיח דעתו, כאילו לא לזה התכוון, וממשיך הלאה בנגינה.

ח. מנגן מיוחד, כאותו מנגן-כינור מצטיין צעיר, שהיה מופיע לפנות ערב. הוא ידע להתאים את המנגינה לרוח הזמן, רוח של צער ותוגה.

ט. מקהלה של ארבעה, ואפילו עשרה אנשים. לרוב הם שרים יהודיים בשפה הפולנית, לעורר את לבות "הגברות", ואלה הרי אוהבות פולנית. אפילו נשי הגבירים החדשים, שעדיין לא למדו את שפת המדינה ועדיין שקועים במ"ט שערי האידיש, מתגנדרות לשמע שיר פולני, מתרככות ונותנות פרוטה למקהלה.

י. מקהלה עם מנצח, המשתחוה לקהל, ובידו מקל ניצוח; ויש גם מנצח על פי תווים.

יא. חזן ומשוררים. הרפרטואר העיקרי שלהם הוא "יבנה בית המקדש במהרה בימינו". מקהלה כזו מצליחה מאד ויש לה כבר הרבה מחקים.

יב. זמרי סולו. לא ידענו שמספר כה רב של בעלי כשרונות מהמדרגה הראשונה נמצאים אצלנו. בזמן האחרון התבלטו כמה נערים, בני תשע-שתיים עשרה, שקולם כה ערב וחזק, המושכים אנשים רבים ללכת לשמוע אותם. אחד מהם, צעיר בן עשר וחצי, "הצלח" ממש. הנה איש ה-ס.ס. שמע אותו שר וכה התלהב מקולו, עד שלקחו איתו לרחובות הפולנים. הלבישו, ואפילו רצה להדריכו. אלא שהתוכנית לא אושרה על ידי אבי הילד שהביאו חזרה לגטו ואסר עליו לשיר ברחובות. עכשיו הוא מכלכלו ומלבישו ומשלם למורה עברי שימשיך ללמדו. גם ילדה אחת קטנה ושחורה רכשה את לבות האנשים. קוראים לה "רחל", לזכר השחקנית הפריזאית הגדולה, ועיניה שחורות וגדולות וגופה צנום וצער שפוף בכל ישותה וקולה הצרוד מלבב ומרשים. בפני הילדה חתום כאב חרישי כה עמוק שאינו מצליח להעלות אפילו שמץ של חיוך. ניסינו לענגה, נתנו לה כסף, האכלנוה, דיברנו איתה על הוריה, ביתה, משפחתה – אך אף פעם לא האירה בת-צחוק את קווי-פניה. קולה מתוק מאד וחודר לתוך תוכו של השומע, תופס ומוציא ממנו דמעה על אובדן העם. יחד איתה, במרחק מה, מזמר נער, אולי אחיה. אף ששניהם קובעים שזרים המה,

הרי העלם הקטן נמצא תמיד בקרבתה. קולו צלול ועצוב, ובו אותה מתיקות מעוררת. מספר הילדים השרים עולה למאות, ומספר הכישרונות ביניהם גדול למדי.

י"ג. זמרים סוליסטים בוגרים. כל אישה שאינה מוצאת תחבולה אחרת כלשהי לפשוט יד, אך הפצה לעורר תשומת-לב, מתחילה לומר. אלא שתוכן השירים הללו מצחיק ומגוחך, וודאי יעניין את חוקר הפולקלור. הם שרים שירי-עם יהודיים, רוסיים, פולניים, וגרמניים; תשמע גם שירי ערש, שירי חתונה, קטעי אופרה ואופרטות, דרמות עבריות כ"בר כוכבא" ו"עקידת יצחק" ועד לשלאגרים חדישים ביותר.

י"ד. שירה בלוויית תזמורת. בגטו ישנם כאלה ששרו בעבר באופרה, אך לאחר שכל כל הקצין מחלו אחדים מהם על כבודם ויצאו לרחוב. גברת אחת מזמרת לפי כל הכללים, סולפג' ומודוליוזאציה; ומלווה אותה תזמורת בת חמישה-שישה כלים: כינור, נבל, צ'לו ועוד. וכשאינן לה תזמורת, היא מסתפקת בכינור אחד או בהארמוניסט. בראשונה נחבאו בסמטאות, אבל שמע שירתן הגיע עד לרחובותינו, הבושה חלפה ועברו לרחובות. ואכן, הצלחתן אינה קטנה. מסביב לזמרת כזו נאספים עשרות שומעים עד שהמשטרה מוכרחה לפזר אותם, שלא יפריעו למעבר. גם נוצרים מתעכבים ומקשיבים לזמרה הנאה, המעיזה על כישרון טוב טעם, ועל רפרטואר מובהר. גם גרמנים שעברו בגטו נעצרו לפעמים ליד זמרת כזו. מובן שהיהודים ברחו מיד, אבל משנוכחו כי הגרמנים אינם מכים אלא מקשיבים בשקט היו חוזרים לשמוע, ושוב אינם בורחים עוד בהתקרב מכונית של גרמנים אל זמרת כזו. שירה זו עיקרה בגרמנית או באיטלקית. היה שם זמר אחד, חניך האופרה במילאנו, ששר גם בפולנית, בעל קול חזק, טנור, עדיין לבוש די יפה, וכשהוא שר, הוא מביט למעלה, כאילו נמצא על במה גדולה ומוארת.

ט"ו. זמרים דו-לשוניים. אלה אינם מחוננים בכישרון גדול. הם יודעים שאין שירתם מסוגלת לרכוש את לב השומעים, על כן מתרכזים אלה בטכניקה: הם שרים בשתי לשונות גם יחד; ולפעמים הם פשוט מתרגמים שיר פולני לאידיש, וגם להיפך.

ט"ז. זמרים בעברית. ואף שהשירה לכשעצמה לקויה, הרי מעניינת השפה. השירים העבריים והארצישראלים מושכים לב בתוכם וביופיים ויש להם חן מיוחד, מְדַבְּרֵי עם חיבת הארץ. לאלה הצלחה רבה, לא רק אצל מי שהיו בתנועות הציוניות, אלא אפילו אצל שונאי-ציון המעוקשים.

י"ז. שירה אנגלית. לאלה יש משיכה בגלל הקשר הכפול של אנגליה בעמנו, הן כבעלת המנדט בארץ ישראל והן כלוחמת בגרמנים.

י"ח. חרוזים. בגטו נוצרו כבר מספר שירים בעלי תוכן לוקאלי. בשירים אלה "מהללים" בעיקר את הקהילה ומסודותיה, את היושב ראש, נוגעים גם במשטרה באופן עדין, שלא יגרשו מהמקום, שלא יכו באלה ושלא ייקחו למאסר. שירים אלה הם בנוסח שהיה מושמע על הבמות הקלות ובבתי קפה שונים.

י"ט. זמרת מטיילת. הולכת לה אישה ברחוב ושרה בלחש, וכשבאים לקראתה איש או אישה לבושים כהלכה, היא מרימה את קולה ושרה בצעקה, ממש לאוזניים. הצלחתן של אלה קטנה, ומספרן יורד.

כ. זמרי ונדוויל. אלה שרים מחרוזות שירי בידור יודעים או אף שירי עם עתיקים. תוך כדי כך הם מעוררים את הקהל לשיר יחד עמם. משוררים אלה מצליחים בסמטאות, בעיקר בערבים. בשעת השירה מאספים חבריהם את הפרוטות לכובע, כמנהג הצוענים.

כ"א. רקדנים-מדדים, היינו זקנים העומדים במקום אחד, מרימים רגל אחת ומורידים, מרימים רגל שנייה ומורידים. אחר מתנועעים ונאנחים: "אלי, אבוי! אלי, אבוי!" ריקוד זקנים מקובל ומעורר רחמנות. פרנסתם אינה מן הגרועות.

כ"ב. מרקדים רצים ברחוב, מתעכבים רגע, מסתובבים, רצים וצועקים או שרים.

כ"ג. זמרי-באנע (באנע-זינגערס). אלה שאין להם לא קול ולא שמיעה. הם יודעים שרק שירה תופסת לבב-אנוש ומקנאים במשוררים. כאלה שרים שירים מילוליים, כמו "די באנע" בשתי שפות: "אוי די באנע, איך וויל נישט אוועקגעבן די באנע, איך וויל נאך א ביסעלע לעבן, די באנע נישט אוועקגעבן. טודי ראלאלא, טודי ראלאלא, טודי ראלאלא-לאלא זא טא באנא, יא ניע כצע אבדאץ באנא, יא כצע קאוואלעק כלעבא, בא פינקערט יעסט כאלערא". הוא אומר-שר והקהל חוזר אחריו בזמזום. יש גם אישה זקנה אחת שאין לה לא כוח ולא קול וגם היא שרה "די באנע". לרוב תמצא זוג, אם וילד על ידיה, שרים יחד "די באנע". הקהל אמנם מביט עליהם ברחמנות גדולה, אך הכנסתם עומדת בניגוד גמור לרחמנות.

כ"ד. מדקלמים. אלה עומדים באמצע הרחוב. בקול חזק, כיד הלהם הטובה עליהם באותו יום, מצטטים ומדקלמים שירים ובלדות. ביניהם מתבלטת אחת בעלת כושר ביטוי מציין עד שממש תענוג לשמוע אותה. חבל רק שמספר גדול של ילדים מקיפים אותה תמיד ומפריעים ליהנות מכישרונה.

כ"ה. שחקנים (אקטורים). בין הרעבים כמה אמני-במה שלא מצאו מקום בבתי קפה ובתיאטרונים שנוצרו בגטו. שלושה מהם העדיפו את אמנות הרחוב ממוות ברעב, אבל הצלחתם קלושה. הם משחקים תפקידים אחדים, ומתאמצים מאד. על אף הכישרון אין הקהל נמשך אחריהם.

כ"ו. אנסמבלים. להקת שחקנים המגישה באמצע הרחוב מחזמר שלם, בעיקר בפולנית: "האלקא" ו"ראצלאוויצא". אלה מצליחים יותר מהשחקנים הבודדים. כאשר המשטרה אינה מפריעה והיום בהיר, מתאסף סביבם קהל רב ואף הכנסתם לא מצערה.

כ"ז. פנטומימות של ילדים. הנהיגה זאת מחנכת נוצרייה שנשארו אצלה שני ילדים יהודים שהוריהם נהרגו. היות שהייתה קשורה לשני הילדים המוכשרים הללו ומאידך קצרה ידה לעזור להם, העמידה את הילדים ברחוב לשנו, על יד תחנת העזרה הראשונה הפולנית, ושם ערכו את הופעות הפנטומימה: הוא בא לבקר את האבות-לבבו. היא

מתחמקת, מתגנדרת כאישה. הוא מתקיף. היא נסוגה. הוא נרגז וכועס. או מתעורר בה החשק והיא רודפת אחריו. לבסוף משתווים שניהם ורוקדים יחד. אינטליגנציה וצער היו חרוטים בפניהם ובתנועות העדינות והרכות, ואלה עוררו את לב העוברים. בעיקר טיפלו בהם אנשי "העזרה הראשונה" הפולנית. ואם ראו שאין להם "פדיון", היו קוראים אל היהודים לבל יזניחו ילדים אינטליגנטיים אלה. התקנאו בהם אחרים וכעת כבר נראים כמה זוגות כאלה.

כ"ח. מצלצלים בפעמונים ברחוב, לרוב ליד האוזן ממש. וכשהעובר מתעכב, הם פושטים יד ומבקשים. המשטרה רודפת אותם ואלה עברו להופעה בסמטאות.

כ"ט. מקישים. אלה מקשקשים בכל מה שאפשר; בכף ובשני קרשים, כאילו היה זה קסילופון, משמיעים הם מלודיות ופזמונים אגב שירה נצחית של כל קבצן: "האט רחמנות".

ל. הצבא המשפחתי. הפליטים שגורשו מעירוניהם חוננו במספר ילדים לא זעיר. וכרגיל היה מספר הילדים ביחס פרופורציונאלי למצבו החומרי של אבי המשפחה. ומשפחות בנות שבעה ושמונה ילדים אינן דבר נדיר. אך הפרנסה... אם כן, בבוקר יוצאת לה משפחה כזו החוצה במשטר מאורגן לחפש טרף. אבא בראש, מוביל שני ילדים ודוחף בבטנו ילד שלישי. האם אחריו, מחזיקה ילד אחד על כתפיה, קשור במטפחת, ושני ילדים בשתי ידיה. ואם חננם האלוהים גם בפעוט, אזי מובילים הם מין עגלה על אופן אחד, או אף בלי גלגל, ובתוכה נמצאת "הנחמה" שלהם, ה"מוזינעק". וכשרואה האם בדרך גביר או דומה לזה, איש שבע שכדאי לעכבו, חוסם האב את הדרך ומארגן בן-רגע את חילותיו בכל רוחב המדרכה, כדי שלא יוכל להיחלץ מהרשת. וכשהלז נבהל ועומד, מסתכל בו האב במבט של גיבור, מראה לו את עושרו, את אשתו המלכה ואת כל יורשי העצר שלו, כמי שאומר: אדרבא, נסה למצוא בהם פגם, הרי "שפולה אין בהם". לכן אל תפגר ותן! למרות הכול מצליחים גבירים להתחמק מהמכמורת. אבל נשים המתעכבות על יד אורחה כזו, מנענעות ראש ומוציאות כמה פרוטות לרוות את צער לבן-הן.

ל"א. אמהות. כמה תמונות של אמהות נחרטות בזיכרון. אחת עומדת יומם ולילה בלי ליאות, במקום אחד, מחזיקה את ילדה בחיקה ושרה: "גליק (מזל), הנני דומה לאחרים ולא באת אלי אף פעם". קולה צרוד, אבל מלא ושובה לב. אחרת יושבת ומניקה משדיה הצנומות את ילדה ורק עיניה נשואות אל העוברים ושבים. שלישית מנענעת את ילדה על ברכיה ושרה לו שיר ערש יהודי: "שקדים וצימוקים". הרביעית עומדת על יד ילדה הבוכה ומנשקת לו בלי הרף. החמישית יושבת עם ילדה על המדרכה ומשחקת איתו, צועקת וצוהלת, כאילו כל העולם שלה הוא. ודווקא התמונה הזאת מושכת, עצובה מאד, ונותנים לה הרבה. הניגוד בין האחרות שבסמרטוטים, לבין מלבושה ואושר האימהות והמבט שבעיני הילד, פועלים לטובתה.

ל"ב. היפנוטאים. עומדים ושותקים. אבל בכל עובר אמיד תוקעים זוג עיניים משונה ופראי, עד שהרבה נבהלים ובורחים או מתעכבים ונותנים. ודווקא נדבה הגונה.

ל"ג. מברכים. ישנם שני מינים: אחד שופך עליך כל ברכת הלשון עבור נדבה, ומובן שלפום צערא אגרא, מי שנותן יותר מקבל ברכה יתרה, ולממעיט ברכה פחותה. ויש האומר: "תנו, בבקשה! אם תתנו או לא תתנו מבורכים תהיו. די קילל אלוהים אותנו היהודים".

ל"ד. מקללים, ולא את העוברים, חלילה, רק את גורלם המר. הם מצליחים לתאר בצבעים שחורים את גורלם, אגב גירוד ותנועת איברים בחינת דא לדא נקשין, עד שמוכרח הינך להתעכב רגע; ואם כבר עמדת, אוי לך אם תעבור ולא תיתן. או-אז מוכנים חצי-קללות גם עבורך; ובעיקר הקללה שאתה תהיה במעמדו והוא במעמדך, ואז הוא לא ימנע ממך את פרוטתו.

ל"ה. נסתרים. עומדים בקרן-זווית ורק ברגע האחרון הינך חש בהם, אך כבר מאוחר. ידו פשוטה וקול רך ועדין משמיע: "סליחה, אדוני, מר פגע בי הגורל", ושתיקה.

ל"ו. דורשים-בשלום. איש הולך לקראתך, או על ירך, ודורש בשלומך בהנפת כובע. כמכר מקדמת-דנא אומר הוא לך: "שלום אדוני", "שלום גברת". כמעט שרוצה הוא להושיט לך יד. הינך נעצר לרגע, כרוצה להיזכר מי הדורש הלזה. וכבר תשמע את גמגומו: "אני מכיר את אדוני; אדוני אינו מכיר אותי? איש הייתי פעם וכעת..."

חמשת האחרונים הינם פסיכולוגים. מספרם רב. בעיקרם אלה אנשים מבוגרים, באים בשנים, אינטליגנטיים שהיו פעם אמידים. אך עולה עליהם אחוז המשתדלים לפעול באמצעים פיסיים או אופטיים, ביניהם הרבה מינים:

ל"ח. נופלים. פתאום לפני עיניך נופל איש לרוחב המדרכה, עד שאי אפשר לעבור אם לא תרצה לדרוך על איש חי. הינך מתעכב ולפניך איש צנום, שבור, עיניים סגורות או בולטות מאד. אם רק יכול אתה, לא תשתמט בלי לתת.

ל"ט. דופקי-ראש. יושבים על יד קירות הבתים, בעיקר במקומות מוארים, ליד השערים, דלתות החנויות ופתחי הבתים. הם דופקים ראשם אל הקיר וצועקים: "מה חיי, מה חיי? ילדי גוועים!" הדפיקות כה חזקות ונוראות, עד שאתה מתחיל לתהות אם יש ראש כה חזק שיוכל לשאת כאב כזה, או שזה כבר יצא מגדר ראש, או שיש משהו בין ראשו לבין הקיר. גם רופאים שאלו והתלבטו בבעיה הזו. יש אנשים שהשיטה הזו פועלת עליהם מאד ומעוררת לרחמים של ממש.

מ. חולי-נופל. פסכודו-אפילפטים מנצלים את מומם ושוכבים במקום שהרבה עוברים, קרוב לבתי קפה ומסעדות. שוכבים, ומפיהם יוצא ריר. הריר נוזל לאף, לעיניים, לחזה ומעורר גועל ורחמים גם יחד.

מ"א. משתבצים. עומד אדם – ולאט לאט, כאילו מתכופף ומשתוחח, יורד ראשו ושביץ נורא תוקפו. שביץ הגוף, הראש, הלשון. התנועות נעשות בשיטתיות ובטבעיות כזו, עד שזמן רב לא יכולתי להאמין שתנועות אלה הן מלאכותיות, אבל פעם ראיתי איש כזה עומד בשקט ומחכה עד שתגיע קבוצת נותנים ורק אז תוקפו השביץ. הגעתי למסקנה שיש כאלה המסוגלים להגיע לשלמות כזו במלחמת החיים.

מ"ב. מאיימים. טרוריסטים. הסוג הגרוע במחנה זה הינם המאיימים. צעירים די בריאים, לכאורה, המנסים כוחם גם בדרכים שונות. אך כשאננם מצליחים, הם מתחילים לאיים ולצעוק, להכות באגרופ על הראש והחזה ולפלבל בעיניים. הם עושים זאת דווקא במקומות שם יושבות אמהות עם ילדיהן הפעוטים ומטילים פחדם על אם וילדיה. ואם אין במקום גבר שירצה או יוכל לגרשו, מוכרחים לתת לו סכום כלשהו כדי שיסתלק מהמקום ויחפש שטח פעולה אחר.

מ"ג. מתפלשים. אלה שוכבים על המדרכה ומתפלשים בעפר, מתגוללים ומסתכלים כך מן האדמה. בעיקר טרגית היא צורתם ומצבם בשעת גשמים ורפש. בתענוג רב מתפלשים הם ברפש, ומלוכלכים מרימים הם פניהם וראשם לרגע, ודורשים את לחמם.

מ"ד. רועדים. אלה, בעיקר בימי גשם, אינם שוכבים. הם יושבים למחצה וכאילו רועדים מקור. שיניהם נוקשות, מתכווצים ומשפשפים את הגוף שכאילו קפא עד שנדמה לך שעוד מעט וימותו, אם לא תצילום.

מ"ה. בוכים. אלה מומחים הם במקצועם. בוכים כאילו בצנעה, אך בכי כזה הנשמע ממרחקים, כהוצאת מים ממשאבה כפריית. לא הצלחתי לפתור את החידה מאין מוציא עני כזה כמות כה רבה של דמעות? הוא אינו פוסק מלככות וכל הזמן מנצנצות הדמעות בעיניו ויורדות בלי הרף.

מ"ו. זוחלים. ממש כתולעים. לא פעם אתה נבהל, כשמשהו בא בין רגליך. ראש פרוע ופנים מזהמות מתנשמים לפתע מבין ברכיך והוא מביט כך בעיניים של חצי-משוגע ועני-שלם; הוא דורש מעט אוכל לקיום שעותיו האחרונות.

מ"ז. מלקקים. אלה גרועים מהזוחלים. יש שמלקקים בגדים. אחד כזה מלקק את אדרתך, את נעליך ומכנסיך. שמא נשאר שם פירור לחם או שארית דייסה. ויש מלקקי מדרכות, שאינם בוחלים בכל תועבה ומלקקים כל מה שנמצא במדרכה. נשברה צנצנת עם חלב, כד שומן או תרופה – היינו הך להם, כבר זוחלים ומלקקים.

מ"ח. בעלי-מומים. הם יושבים ושותקים. מראים לך רק את מומם, בצורה כה בולטת וכה מעוררת בחילה וצער, שרק יחידים יעברו בלי להשגיח בהם. יושב אחד לבוש, רק רגליו גלויות, נפוחות ובקועות. דם קרוש מעורב בפיסות-עור וברפש יוצרים מראה איום ומבחיל. אחר יושב לו והבגד שעל חזהו מופשל ואתה רואה גרידה על גבי גרידה, כתמים מכל הצבעים, חבורות קטנות וגדולות לאורך ולרוחב, ממש דמות בלהות.

מ"ט. נודיסטים. הוא מראה לעולם את עונו ועירומו ואינו מתבייש. עירום יחף כזה, בלי מעיל ומכנסיים, שוכב אף בלי כותונת ורק תחתונים קרועים לגופו. ערום אחר דווקא לבש מעיל, אך לא יותר, כאילו כיסה ולא כיסה את ערוותו. והמשטרה אינה מוצאת סיבה מספקת לאסרו, כי אינו מעורר קלון, הרי הבושה מכוסה לכאורה... אך הקהל, בעיקר הקטנים, מתלחש ומתחמק... אך נתון פרוטות לרוב. יש גם חצי-נודיסט. הלה מכנס אחד לו והשני חסר; כך גם המעיל, מחציתו חסרה. גם נודיסטיות מנסות להופיע ברחוב, אבל הן נעצרות מיד על ידי המשטרה. חבל, מסתבר שאין להם חוש הומור, ואין להם אף הבנה כלשהי להומור היחידי שבגטו.

נ. חקיינים. גם בין העניים, כמו בין אנשים בכלל, יש עצבניים ושקטים. השקטים בוחרים בשיטה ההולמת את אופיים, ומתמודדים בה עד לסוף, לסוף ממש, כלומר עד המוות. העצבניים קופצים משיטה לשיטה. אחרי שבחרו בהתפלשות, ברעידה או בשביץ, עוברים הרבה מהם למקצועות אחרים, משונים ביותר, כמו חיקוי חיות: פתאום אתה שומע נביחת כלב, כה חזקה וכה פראית, עד שאתה מוכרח לקפוץ הצידה – והנה בחזר לקראתך, ידו פשוטה וממש מכריח אותך לתת. אחרים יודעים לייבב כחתול: אתה טרוד ברעיונותיך והנה חתול מיילל לאוזניך ממש. אתה מופתע וכבר עומד המיילל, בחזר צעיר, צנום ושדוף ופושט ידו.

נ"א. אפוזטיקאים. הרבה תפסו שסתם ביקוש וסתם "דרך" לא תקלע למטרה. נחוץ לעורר את הקהל ולהראות לו על העוני המביא לגסיסתם וגוויעתם של אלפים ורבבות. ואכן מספר המתים בגטו כבר הגיע לחמשת אלפים בכל חודש. מספר המבקשים עולה וכמות הנותנים יורדת. מי שרוצה לתת מוגבל ביכולתו, ועל כן לא לכולם יושיט ידו, רק ליחידים. על כן שואף כל עני יהודי להיות יוצא דופן, אבל הרי לא כולם יכולים להיות יוצאי דופן. מצאו לעצמם כמה עניים "דרך" חדשה: יוצאים הם לרחוב לבדם, או בלוויית המשפחה, לבושים מלבושים מיוחדים, אחד שמכה לגופו, ושוליה נסחבים ונגררים; אחר חבר כר לראשו, כאילו היה ראג'ה הודי, ואנשים נבהלים ונוטים הצידה.

נ"ב. מיליטריסטים. אחד כזה מוליך אחריו קבוצה שלימה: ילדיו ואשתו וגם עניים זרים, מסודרים בשורות – שניים-שניים בשורה. בין זרועותיו מקל ובראש המקל סיר. למותניו איזור ובו תחובות כפות לאכילה, גם מזלג ולפעמים גם סכין. גם "הצבא" מלובש בדומה לו. אולי לא בעשירות והדר כזה, אף על פי כן גם הוא מזוין במשירי מלחמה – מלחמת החיים של עומדים על מפתן העולם הבא ומשתדלים בכל כוחותיהם להישאר בחוץ, בעלמא דכולא רע.

נ"ג. אקורבטים. מטרתם של אלה הם החלונות והמרפסות של הקומות הגבוהות. עומד קבצן כזה באמצע הרחוב ומתחיל בניגון מר, שיתנו לו פירור לחם, גרעין שום, גלד בצל, עלה של פטרוזיליה, ואפילו עצם יבשה. מזמן לזמן מופיעה דמות אישה בחלון או בדלת המרפסת וזורקת חבילה קטנה ובה דבר-מה. למרות חוסר אוניו קופץ העני אל החבילה המביאה לו הצלה מרעב ואושר למעיו. הוא חש שמינית-שבשמינית של עולם הבא, עד כדי

כך שהוא חש ותופס את חבילת שאר הירקות בעודה באוויר. טוב שתפס, כי לרוב יש בחבילות שרידי לחם בחמאה, או קליפות תפוחי אדמה וכיוצא באלה שיירי מזונות זעירים העלולים לילך לאיבוד.

נ"ד. עגלונים. על עגלה מעשה ידיו להתפאר, העשויה דלת רקובה של בית כיסא, שמשך מאיזו חצר, וגלגל או שניים כדי להתגלגל, מרכיב אבא את משפחתו ומושך בחזקה עד שהזיעה ניגרת ממצחו. תוך שהוא מזרז את עצמו ומצעק לפני כל איש "מתאים" הוא נעצר פתאום בצעקה גדולה: "האלט!" (עצור) ומיד הוא משמיע: "סליחה, אדוני! לא ראיתי. ילדי צועקים ללחם". גם לזה יש קצת הצלחה, בעיקר אצל הגברים.

נ"ה. קרקסים. בגטו מתגוררים מתגוששים מעולים אחדים. יש גם מהפנטים וקוסמים. גם הם זקוקים לפרנסה, לאוכל. התארגנו אחדים מאלה וכבר יש "קרקס" ברחוב. קרקס ממש. קפיצות, וגלגלים, וכלבים, ושטיחים, ואש אמנותית, ושרביט קוסמים עם צילינדר ועוד. קהלם העיקרי המה הילדים, הנותנים להם לפעמים את פרוטותיהם האחרונות ובלבד שיראו עוד פעם מההתחלה את מעשי הפלאים שלהם.

נ"ו. סוציאליסטים. לכאורה פועלים גאים ההולכים עם כלי העבודה שלהם: זגגים, נגרים ועוד. הולכים בקומה זקופה, מביטים ישר בעיני העוברים ופתאום - "בום", הנגר התמוטט ונפל ארצה, כלי המלאכה פזורים מסביבו והוא שוכב אין-אונים, איננו יכול לקום, כנראה שננקעה רגלו. הוא מראה באצבעו על הכלים הפזורים ומבקש לאספם. עוברים ושבים מתכופפים לעזור ולסייע ושואלים לבריאותו ולסיבת נפילתו. וכמוכן שכאן בא הביאור והתיאור - וממילא גם הנדבה.

נ"ז. תמונות. יושבת לה נפש צנומה, דקת רגליים ופנים נפוחות מרגיזות עין. לא תכיר בה אם זקנה היא או סתם עייפת חיים. לא תואר ולא דמות לה. ועל ידה תמונת אישה יפה, לפעמים יפה מאד. וכאשר אתה, גבר סקרן, גבר נצחי, ניגש לראות, הינך נמשך לראות מה עולל הגטו לתושביו. אתה מסתכל בתמונה ושולח מבט ביושבת לידה. אכן זו אותה יפהפייה, זו הזקנה הבלה, הנראית כגל סמרטוטים. רחמין נכמרים ואתה נותן.

נ"ח. אידיוליות. חיש מהר נוכחו הנשים שהצילומים והתמונות כובשים את לבות הנותנים עד שצצו ונתרבו כפטריות אחרי הגשם, ואז גם התמונות אינן מועילות. אז צץ חידוש בשטח זה. אמהות שנשארו עם ילדים חיים מוציאות אותם החוצה, ואז נראית תמונה אידיאלית, ולפעמים אף פטריארכאלית: האב והאם באמצע, הילדים מאחור או בצד, ועל ידם תמונה מוגדלת, צולמה שנה אחת לפני המלחמה או אפילו שנתיים, אך זו בדיוק אותה הקבוצה. אלא שאז פיהם היה מלא צחוק, כל הפנים קורנות מנחת ושובע ושלווה. האידיליה שבתמונה מעוררת את הסנטימנט והתוצאה חיובית למשפחה הנצרכת.

נ"ט. נעורים. יושבת צעירה על יד הקיר, בטנה נפוחה מרעב או בדרך להתנפחות. היא כמעט מחייכת, צוחקת לגורלה, פושטת יד ואומרת: "תנו לי כמה גרושים. אני עוד רוצה לחיות. כה צעירה אני, חבל עלי". או שהיא לוחשת: "עוד מארק אחד, רק אחד, לפני מות הצעירה". או: "התאהב מלאך המוות בחיי הצעירים. רחמו עלי, אנשים. גרשוהו". משפטים אלה עוזרים להן להשיג פרוטות אחדות להמשכת עינוייהן למספר ימים או שבועות. בין כך ובין כך גורלן נחתם. שום דבר לא יצילן עוד.

ס. טבלאות. ראה תראה ילדים, עדיין יפים, ולפעמים רק תכיר שיפיים היו. יושבים או עומדים ושותקים. רק עיניהם דורשות ועל לוח-לבם טבלה קטנה ומלים קצרות עליה: "אנשים, הצילו!" או "אם תרצו, הצילו היום". לפעמים גם טבלה ארוכה ועליה הביוגרפיה של המשפחה: האב מת במגיפת הטיפוס, בן אחד נחטף למחנה, השני חולה ממכות שקיבל, בת אחת בבית חולים, האם מסתובבת בחוצות ומקבצת על דעת עצמה.

ס"א. ס.א.ו.ס. במקום מלות הסבר ארוכות. שולחים אנשים את ידיהם החוצה, בלי טיפול והשגחה. בידו מחזיק הילד פתקה ובה מילה אחת ויחידה: ס.א.ו.ס. הילד מתעכב על יד כל עובר ומשתדל לעורר את תשומת הלב.

ס"ב. סמריטיות. באמצע הרחוב התעלפה האם. נדבקה אליה ילדתה והתחילה לשפשף את מצחה ואת חזה היבש והיא צועקת מרה: "אמא, אמא, קומי, אל תעזביני!"... רחמנים מתעוררים וההצלה קרובה. ולפעמים המראה הפוך: הבת מתעלפת, האם חוששת שזו כבר מתה, משפשפת את רקותיה, מנענעת אותה, מתחננת ומבקשת, אך הבת שוכבת בלי נוע. גם במקרה זה התוצאות טובות. חיקויים רבים מקלקלים גם דרך זו.

ס"ג. רביי. עומד יהודי צנום, שבור, אבל פניו קורנות הוד. בעיירתו היה רבי, או שיכול היה להיות רבי ולא השתמש באצטלה זו, או שהוא "נכד" של רבי גדול. עומד הוא בצנעה על אם הדרך. אינו מביט בפני איש. אינו פושט יד. עומד ומתווכח עם הכביכול. ויכוח מהול בפסוקים, במימרות ובמדרשים ולפעמים תוך חריפות נפלאה. עדיין זכרונו איתו, לא שכח את תלמודו. שונה יחס החרדים לעניים כאלה. קשה לדרוש שיכניסו אותם לביתם, כי החרדים אינם בין גבירי הגטו עובר יהודי, מתעכב, שומע ומתלהב, ואז תוחב הוא לכיסו של הרבי סכום יפה: חצי זהוב, ולפעמים אפילו זהוב.

ס"ד. אומרי-תהילים. יושב יהודי על יד שער הבית, אינו מביט בפני איש, אינו דורש, הסינדר פתוח לפניו והוא מתפלל בלי הרף בניגון יהודי נוגה. הוא אומר תהילים. הניגון והמראה מעלים בזיכרונו את ימי אלול. אתה נכנס לאווירה של עשרת ימי תשובה, של תיקון ליל - שבועות ומועדים מרגשים אחרים. הרטט חודר לנשמתך - והכיס נפתח.

ס"ה. מזכירי-נשמות. בקרנות הרחובות מסתובבים צללים שקטים, רק שפתותיהם נעות. תלמידי-חכמים, שוחטים, חזנים - כל אלה כלי קודש והם מזמינים: "ר' יהודי, פדיון עבור מזכירי-נשמות". זאת לפני כל חג; או: "ר' יהודי, ראש-חודש געלט", בשבוע שלפני ברכת החודש. אלה נוגעים בנימים נסתרות בכל נפש יהודית. מה עוד שהם נעלמים בשבת, בזמן שכל הקבצנים האחרים ממשיכים במלאכתם ואינם מבדילים בין חול לקודש.

ס"ו. מתפללים. סוג מיוחד שרכש לו אזרחות בזמן האחרון. עומדים כמה יהודים ברחוב ומתפללים בניגון יהודי מסורתי. כשמסיימים, פורצים רבים בקדיש-יתום וכל העם עונה. אמן.

לסיום אזכיר כאלה שלא ניתן להכליל אותם ב"ענף מקצועי". אלה טיפוסים אינדיבידואליים שהחליטו לפנות אל המון העם, כיוון שעזרת הקהילה והמוסדות אינה מספקת ואין בה הצלה. ביניהם מספר נגנים בעלי-שם, שכדאי להזכיר אותם.

הכנר המופלא הולצמן ומנגן הנבל שטולצמן מנגנים לפעמים ביחידות או שהם מארגנים סביבם תזמורת ומבקרים בחצרות. "פרנסתם" אינה מן הגרועות. נודע שאלה הם מנגנים בעלי-שם. חלונות נפתחים ולרווחה ובג'סטטה של "מבינים" זורקים אליהם סכומים רציניים. הכנר פינקלשטיין מספר לי שבממוצע מכניס לו חלקן כחמישים זהוב ליום. סכום זה אולי אינו מספיק כדי לחיות כאיש נורמאלי, אף כי בסכום זה אפשר אולי להשיג מאה וחמישים גרם בשר, מאה גרם שומן, ביצה אחת, חצי כיכר לחם ורבע ליטרה חלב. אבל ליהודי בגטו זה נחשב לסכום נכבד ביותר. מאידך ניתן למנות בין אלה שאינם ראויים להיקרא "קבצנים", כי גם זה תואר הוא להם, גם את האנשים שמלאך המוות המציץ בפניהם לא היה מסוגל ללמדם משהו, והם לא ראו עוד מוצא ודרך להצלה גם לא לימים מספר. הכרתי כמה מהם, דוקטורים לפילוסופיה. אחד, פליט מגרמניה, היא אסיסטנט באוניברסיטה. ראיתיו פעם עומד ליד הבאזאר לשנו. הוא לא הסתכל באנשים, כאילו לא היה מאנשי העולם הזה. אולי תעה גם כעת בעולם הדמיון בתורותיהם של קאנט, ליבניץ או שפינוזה. מביט היה בשטף האנשים הזורם לפניו ופתאום, בלי הכנה, ניגש באלכסון אל אחד האנשים ועוד טרם הספיק לומר: "סליחה, אדוני, אני כבר..." "כבר נענע האיש בידו מתוך ביטול והלך לדרך. את שארית הפסוק, "אני דוקטור לפילוסופיה, אין לי מוצא אחר", אמר לעצמו, כשהעובר רחק ממנו. הוא לא נשאר לחכות לעובר שני ושלישי. אי הביטחון גבר עליו והחזירו לשער הבאזאר. חיכה זמן רב ואחר שוב יצא – ובאותה "הצלחה".

אחר, פרופסור למתמטיקה בגימנסיה פולנית, היה כבד שמיעה. הוא העז יותר מהדוקטור הראשון, הוא העז לעכב גברת אחת ולומר לה את כל הפסוק: "אני דוקטור..." "אך היא אף לא רצתה להתעניין בו, כי שמיעתו הכבדה קלקלה הכול. הוא ענה לא לפי שאלותיה, אלא לפי שהבין שהיא צריכה לשאול אותו. היא שאלה אם כבר אכל היום, ובתשובה התחיל להוציא מתיקו ניירות ישנים וחשף את חזהו הצנום והחולה; כיוון שחשב שהיא לא תאמין לו, על כן רצה להראות לה דיפלומות ותעודות. האישה נבהלה וברחה. כך הצליחו כל ניסיונותיו האחרים. אחרי כן החליט הדוקטור להחזיק את הדיפלומה בידו ולהראותה לעוברים, אולי זה יקח את לבם. אבל בגטו נהוג היה לאסוף את כספי הנדבות בגיליון תווים ולא בכובע. העוברים חשבו שגם הוא רוצה לאסוף פרוטות לגיליון הנייר... אך ללא להקה אין גם נדבות.

מאה אלף איש לוחמים את מלחמתם האחרונה לפני העיניים, בחוץ, בפרהסיה, בפני כל העולם, בפני אלוהים ואדם. אך שניהם קרים, זרים ואינם מצילים. אתה עובר בכל יום ורגליך ועיניך ומחשבותיך והרגשותיך מסתככות באלפי גופות המתפלשים, הזוחים, הנועזים, הנפוחים, המתעלפים, המסתגפים, המשובצים לפניך ובפניך. ואם הוא משתבץ היום רק למראית עין ולכאורה, מובטח הוא שכעבור כמה שבועות ישתבץ כבר באמת, כי מי יצילו? ואם מתעלף הוא היום רק לכאורה, יכול אתה להיות משוכנע שבעוד חודש יהיה כבר נפוח, ובעוד חודש וחצי תמצאוהו מכוסה בנייר אריזה בצידו הרחובות. נדמה לי שבכל הניסיונות בהם נתנסינו – פצצות, הריגות, חטיפות, מכות, יריות, מאסרים, גסטאפו ו-ס.ס., שולץ, דינאסי, מחנות – כאפס נחשבו כלפי אותו אוקיינוס של צער חי, צער הנזרק בפנים, בכעס ובתרעומת. בעיניך אתה רואה צער מרוכז, קונדסי, חי, גוסס, גועע. צער כה עבה שהינך ממששו בידך, בחושך, בנשמתך. צער כה חזק, הממלא את דמך, זורם בעורקיך והולך בלבך עד לזעזוע, לטירוף ולשיגעון. נתת לנו חושים אלו להתל בנו. נתת לנו רגשות אלה כדי להבקיע אותנו מתוכנו. קשה ניסיתנו, קיללת אותנו בתוכחה שנהיה "משוגעים ממראה עינינו". ודאי כיוונת לגטו ולא לסתם שיגעון. לכל אחד מאיתנו נקבים במוחו, ברקותיו. לא רק העיניים רואות ומשתגעות, המוח רואה בנפרד דרך נקביו ומשתגע בנפרד. וכך גם הלב. מי יודע אם נעבור שריפת-עצבים כזו, בה היננו דולקים כעת. ומה יהיה סוף עמנו ואחריתו? גורל המתים ידוע. גורל החיים וגם של אלה שלא ימותו – הוא בסימן שאלה. גורלם – מר. משוגע-ממראה-עיניים, מחלה שאי-אפשר לדכאה, והיא דורשת לזכור ולתקן. ודורשת גם לזכור ולנקום.

שוק הספרים

עשרה ביוני 1941.

הופעה חדשה ומעניינת, בעלת ערך הומאני רם-דרג בגטו. ספרים. קונים ספרים לאלפים ומוכרים ספרים לעשרות. בכל רחוב ובכל פינה עומד יהודי ולפניו שטיח או שק ועליו ספרים שונים: עבריים, פולניים, אידישאים, גרמניים, רוסיים ושפות זרות אחרות. פה תוכל לראות בעליל כמה עושר היה ל"יהודים" במונח הזה. ים של ספרים בכל המקצועות. תמצא ספרים בכריכה עתיקה: עור, בד, משי ונייר. ספרים בלויים וקרועים. ספרים חדשים ומבריקים. כל אלה שאינם מסוגלים למסחר בסוכריות מוכרים ספרים, ולפלא יהיה אם אומר שהכנסת המוכרים האלה היא די גדולה ומכלכלת את בעליה. סופר עברי שאסף כל ימיו וחיוו ספרים, וספרייתו ביתו מנתה ארבעת אלפים ספר, היה אחד הראשונים שהתחיל למכור ספרים, והוא מפרנס את משפחתו רק מזה. הוא סיפר לי שלולא כאב-לבו על שאוצר

חיינו נמכר ועובר לבעלים אחרים, היה שבע-רצון ממכירתו. בעיקר הוא מוכר ספרי ישראל מקדמת דנא. תלמוד בבלי ופוסקים, ספרי קבלה וחסידות. פה תוכל להיווכח אילו ספרים נתחבבו על העם. תוכל לראות כי השל"ה, האר"י והבעש"ט, וכן יצירות תלמידיהם, מפרשיהם ומאמיניהם, תופסים מקום בראש הספריות היהודיות בגולת פולין. ספרי רביים וחסידות באים לפני ספרי מדע ומחקר, שבראשם נמצא את חובת-הלבבות, ספר העיקרים, ספר חסידים ומורה-נבוכים; אבל בעיקר רב הוא מספר ספרי הש"ס מכל ההוצאות: וילנה, ורשה ואמסטרדם. ספרי הוצאת חורב מוצא להם מקום בזמן האחרון. כך האלפסי ונושאי-כליו. מעטים ספרי תנ"ך ומפרשיהם, אף שבחיפוש נמצא דווקא פה ברחוב פנינים יקרות. רבים הם ספרי "הזוהר" מכל ההוצאות, ספרי עין-יעקב ודומיהם. ישנם כמה רחובות בהם התרכזו מוכרי ספרים, כמו בנובוליפקי וסביבתה. שם לאורך הרחוב תמצא שולחנות, כיסאות, מיטות ברזל, גם ארונות, גם מגירות – ועליהם ספרים. לידם מספר קונים רב. אמת, שמחיר הספרים אינו גבוה, אבל הקניה רבה מאד. לא פעם ראיתי כיצד יהודי, שיכול אני להישבע שאין לו מזון כדי סעודה אחת, עומד ומעלעל בספר תוך שהוא נושא ונותן עם המוכר, "גביר" כמוהו, בדבר המחיר. וניכר בו בקונה שזו שאלת-חיים בשבילו להשיג את הספר הזה. את כל עיתותי החופשיות אני מבלה ליד שולחנות הספרים הללו ואיני יכול שלא להתפעל לעושר הספרים ודמות הקונים. בשולחנות הללו מצאתי הרבה ספרי קבלה שחיפשתים ימים רבים. מצאתי שולחן-ערוך של האר"י עם פירושו של תלמידו, נגיד ומצווה, קונטרס הר"י מיגש, ספרי חרדים, רזיאל המלאך ודומיו, עץ-חיים וספרי קבלה רבים. פה יכולת להיווכח עד כמה לא חדרו זרמי ביקורת המקרא לבית יהודי. לא נמצאו כמעט פירושים "מדעיים" חדשים ולא ספרי חקירה.

משומדים במנזר

ספטמבר 1941.

ביקרתי היום במנזר ברחובנו, יחד עם העורך נפתלי זילברברג מה"מאמענט". רצינו להיווכח עד כמה נכונות השמועות כי השמד עושה בזמן האחרון שמות במחננו, מתפתח ועולה. והנה מה שראינו עבר את כל המדומה והמצופה. בכמה מאולמי האיפרכיה מוצאו קורסים של תלמידים, בעיקר בגיל מבוגר ואפילו זקנים, המתכוננים להתקבל למנזר. בזמן האחרון רבו החומרות ולא כל מי שרוצה ליטול את השם נוצרי יכול להתקבל. דורשים הכנה והכשרה. והכומר עצמו ושני עוזריו מלמדים הרבה שעות ביום ומספר דורשי הקורסים גדול.

לדבריו של כומר אחד שפגשנו, אין מקבלים כרגע "תלמידים" נוספים, כי פשוט אין מקום. הוא הוסיף שאילו הייתה אפשרות, הייתה כל האינטליגנציה, ואפילו הסוחרים ודלת העם, עוברת לנצרות. הסביר "מתכונן" אחד: "וכי מה עלינו לקוות מדתנו? גם את תיגמר המלחמה, אפילו בניצחון בנות הברית, ערכו של יהודי יישאר תמיד בשפל המדרגה. שמש היהדות גועת; כיוון שהתחילה לנפול – נפול תיפול. מולדת אין, ולא תהיה לעולם. בוז ועינויים מלווים את כל דורות ישראל". והוא, כאב למשפחה, דואג לבניו ולדורותיו. על כן הוא משנה את דתו, שממילא לא הייתה אלא פורמאלית. שום דבר – לא מוסר, לא מסורת ולא תקווה – לא קושרים אותו עוד לאמונת ישראל.

דיברנו עם סוחרת, זקנה אחת. היא טוענת שלא היה לה אף פעם שום קשר לדת. יהודיה היא אך ורק מלידה, ותו לא. היא מדברת פולנית, קיבלה חינוך פולני וקשורה לארץ פולין, וכמובן שאינה מאמינה בשום תיקון לעם היהודי. כעת רק אסונות מחכים ליהודים. היא מקללת קללה נמרצת את הוריה וזקניה שלא הכינו לה דרך החיים, שהעזו להולידה יהודיה ולסכן את חייה וחיי משפחתה. לתימהוננו מוצאנו גם אחד שהכרנוהו כיהודי לאומי, מתפלל בשבתות. חשבנו שירצה להתחמק; יתבייש מפנינו; אבל הוא – אדרבא, יצא לקראתנו בשמחה, ועוד היתל בנו: "חשבתי שגם אתם התפכחתם סוף סוף!" לא מפחד המוות הוא רוצה לעבור לנצרות, הסביר, אלא פשוט לא מצא תוכן ביהדות עד כה, וגם צורה אין ליהדות. וכי אפשר לקרוא תוכן להשחתת המידות בישראל, לקנאה ולשנאה, להתנגדות לאומית טיפשית, לאי-דיוק, לאי-סדר, לאי-מוסריות, לפרזיטיות? הצבענו בפניו על ארץ ישראל כפתרון לכל הבעיות הללו. הוא הודה ששם אולי כדאי שיחיה עם ישראל, אבל הגולה בהכרח שתיעלם. צריך להגר או להשתמד. אין מוצא אחר! ביקרנו בגן הנחמד של המנזר. מאות אימהות יהודיות מנענעות את ילדיהן דווקא פה. הן מחכות לתורן לעזוב את מחננו. עצי הגן נתנו ריח. הילדים ישנו. האימהות קראו בספרים. מבעד לחלון אחד החזירים ראינו ראשים יהודיים המקשיבים לקול המטיף הנוצרי. עמדנו שנינו כתקועים, נדהמים למראה עינינו. היהדות בורחת דרך כל החורים. כשהספינה טובעת – בורחים תחילה העכברים. היהדות לא ידעה לעגן את אמונתה וערכה בלבבות מאמיניה. משוללים כל מגן, כל ערך וכל צורך רצים היהודים, בורחים ומחפשים ומבקשים שירצו לקבלם, כי גם זה קשה כעת. מום הלידה מכריע בתקופת תורת הגזע. התורה הזו רוכשת לה מאמינים לא רק בעם הגרמני, אלא גם בקרב העמים האחרים, ובעיקר בחוגי המנזר הנוצרי, אם לא רשמית, אזי לפחות אישית ומעשית.

רצינו לבקר בקורסים. לא הרשו לנו. זרים אינם נחוצים כעת. אין מקום לשום ביקורים, הסביר לנו הכומר הצעיר שיצא אלינו, אחרי ששמע שאנשי-עט אנחנו. בשעת סכנה רצים כולם למנזר, אל חיק האם – הסביר – והיא הייתה רוצה להכניס את כולם תחת כנפיה, אבל מאידך מפחדת היא מפני כבשים שחורות, שלא יקלקלו את העדר. שוב אין היא מאמינה באמת בכוונת ההתמסרות של היהודים הבאים כעת לחיק הנצרות. מאות שנים חיפשו הנוצרים דרך כדי לגאול את נפשותיהם, אך אלה התעקשו. וכעת רצים כולם לגאולה. מספרים לא רצה למסור לנו, רק אמר ששני מנזרים בגטו מלאים קורסים עד אפס מקום ואינם מקבלים מועמדים נוספים. האם יעשה המנזר דבר-מה לטובת המשומדים? האם יפנו למענם אל הרשות? לדבריו נעשים מאמצים למען המשומדים מאז, אבל לא לטובת המשומדים החדשים, שכל אמונתם נובעת מבולמוס הבריחה והפחד. כנוצרי וכפולני מתייחס הוא בשלילה לתורת הגזע; אבל

מוכרח הוא להודות שהדם היהודי זקוק לטיהור מעולה, לפני שיוכלו להכניסם לקדושת המנזר; ואולי בכלל לא יוכלו להכניס את כולם. האומנם הרליגוזיות וההתלהבות של הנוצרים החדשים גדולה מאד והם מקשיבים למיסה בכל יום, ובעיקר ביום א' ובחגים, ברצינות ובעניין רב. אבל זוהי התלהבות ניאופיטים. בחצי-פה ובמגומם הסביר שאל היהודים ככלל יש להתייחס בחשד, ודווקא בענייני דת ואמונה; כיוון שהם משוללים רגש האמונה. וידוע שהאתאיסטים הנלהבים ביותר הם יהודים.

ימים נוראים

22 בספטמבר 1941.

ראש השנה השלישי. הוא נושא עמו כוח הרס החודר לתוך תוכם של החיים והנפש ומחולל מהפכה. ואם אלוהים דורש שיעבדו אותו מאהבה ויראה, אזי בראש השנה הזו הייתה רק יראה. יראה ולא דווקא יראת-ה', אלא יראת העתיד, יראת החיים ויראת המוות. אפילו בחוגי החרדים האדוקים, שעד כה לא נשברו, מורגשת תסיסה ניכרת לרעה. במלחמה הזו לא רכשה לה האמונה חסידים במחנה היהודים בפולין.

נערכו מניינים. התפללו הרבה ואפילו בהתלהבות, אבל זו הייתה יותר התלהבות מעקשנות, לא פנימית, לא עמוקה. התפללו בסמטאות. צעקו. הרבה בכי, לא כשל ילד מתחנן לפני אביו, אלא כילד הכועס מהרגשת אי-יכולתו להשלים עם אי הצדק. היהודים השבים מבתי התפילה משתדלים להראות הבעת עונג, מתוך התאמצות יתירה. "אָל גְּדוּל לְנוּ", מתנחמים

"עוד יראה כוחו", "כן", מנענעים ראש האחרים, "אבל זה יהיה אחרי מותנו". נשמעים ביטויי כמו: "אלוהים יצא לחופשה והשאיר את העולם לממשלת הזדון", או: "אלוהים אטם את אוזניו", "בזמנים עברו הראה אלוהים ניסים. גם הצדיקים הראו ניסים. ולמה אין כעת שום ניסים?" חוזרים ושואלים. הביטויים חודרים לתוך השכל ודוקרים. אין אנו ראויים, אם אין הדור ראוי, אך מה חטאו העוללים והיונקים? גם היראים, הרבנים, הצדיקים – כולם סובלים, נענשים וגוועים יחד עם החוטאים והפושעים. היכן יד האלוהים היכן אצבע האלוהים? שיראה אות, מופת, סימן!

גם בראש השנה הזה חזרו המראות המוכרים. מכות בראשי העומדים בחוצות, בהן עוברות המכוניות אל הפאביאק. ירו כמה פעמים, נפצעו ואולי גם נהרגו כמה יהודים, אך כמעט שאין שמים לב לזה. הגבול בין החיים והמוות של היהודי מטושטש כעת. עוד אשתקד התחלחנו כולנו לשמע נבזות כזו: לירות בהמון. להכות. רצח עוברים ושבים שקטים. השתא שמענו ואטמנו אוזנינו מלשמע. לקולה של מכונית עוברת, לשמע צעקה – ברחנו השערה. האם יתכן אחרת? יהודים, חג יהודי, היש לשטן עידן כשר ומתאים יותר כדי להתל בנו?

כמה שונה השנה מהשנה שעברה. כעת היננו מרגישים שחטאנו. גם אשתקד התאוננו על המצב. אך זו הייתה תקופת זוהר לעומת השנה. יענו שמענים אותנו בשל היותנו יהודים, אך התנחמנו שאלה הם תענועים של יחידים, של סדיסטים; אבל השתא, אפילו העיוורים שבינינו נוכחו לדעת שכל הרעה הטמונה וצפונה לנו, אך ורק לנו. נלחמים גם ביתר העמים; גם הפולנים וכל עמי אירופה סובלים. אבל כל זה אינו אלא סבל מידו של כובש פראי שאמנם מזלזל בכל חוקי הכיבוש, אך בכל זאת יש סייג וגבול למעשיו. לא כן כלפי היהודים; לגביהם אין כל חוק, ולכן אין הפוגע בהם נענש, ולכן כל הנעשה בהם מותר ומוצדק. אנו הוצאנו מגדר של אנשים והוכנסנו לגדר של חיות שמצווה להורגן. הרגת יהודי? הרי זה כאילו ירית בחיה. אין דין. אין דין.

גם השתא השתדלנו להיענות לכל דרישות המסורת. היה לנו דבש, אם כי מלאכותי. קידשנו והתפללנו. השתדלנו לשמוח. התאמצנו להאמין, אבל הרגשנו שכל זה אינו מועיל. במרום או בתהום נחתם גזר-דיננו. אין אנו יודעים עדיין אם יגרשו את כולנו, או ישחטו רבבות מאיתנו, או יגמרונו על ידי מגיפות וגזירות, אחת נדע: סתם לחיות לא יתנו לנו.

רואים בעליל שכל הכוחות חברו יחד להרסנו. חבל לנו רק על אלפי יהודים נוספים הנכנסים לתחום ההרס של השד הנורא. מוסרים שבקייב שחטו בלילה אחד חמישים אלף יהודים! השערות מסתמרות! שבר בת-עמי! אללי! אללי! חמישים אלף בלילה אחד. על שום מה? רק על ששם יהודים נצמד אליהם מכבר. כי הלוא היהודים ב-ס.ס.ס.ר. הינם כיתר התושבים: אינם מאמינים, אינם משתייכים לעם היהודי, ואין להם שום קשר לכלל היהודי. אדרבא, הם משתדלים להוכיח שתורת הקומוניזם יקרה להם מכל הון והיא מלמדת אותם לא להסתגר בחוג של עם ולא בגדר של אמונה. ובאמת היהודים שם הם הקוסמופוליטים האמיתיים. הם זרקו אחרי גוים כל רגש לאומי וכל קשר לאמונה. והנה גם זה לא עמד להם בעת צרה. כך בכל עיר ועיר. בכל מקום שהם נכנסים – רצח והרס בכלל, וכלפי היהודים בפרט.

המתים השוכבים לאורך הרחובות מכוסים בנייר אריזה. כעת, בחג, בראש השנה, מביע כיסוי הנייר הזה תהום של בוז וכלימה. כל עובר מחיש צעדיו, מפחד שמא ייאלץ לשמוע את טענות המת שמתחת לנייר, כעת ביום הדין, ברחוב יהודי, לעיני אחיו היהודים.

מה מגוחכת הייתה הקומדיה לפני בית הכנסת הגדול טלומצקה. מסתבר, שהקהילה פעלה דבר-מה... היא לא ידעה לגאול את רבבות ישראל ממחנה מלאך המוות. אך היא "הצליחה" והשיגה מאת הרשות רישיון לפתוח כמה בתי כנסיות ראשיים. בעיקר טלומצקה, שכמו בשנים קדמוניות מכרו כרטיסי כניסה לבית הכנסת, סירוטה התפלל ומשוררים היו לאייזנשטאט שניצח על המקלה. ממש יום-טוב. יושב ראש הקהילה, הנשיא, בא בצילינדר. פלוגת שוטרים עמדה הכן והוא עבר לפני המחנה כמצביא המקבל מצעד. קומדיה של תפילה ליד קומדיה של שלטון.

אחרי הצהריים נשתנה המצב לטובה. לא מצב הכלל, חלילה, רק מצב הרוח. אנשים טיילו ברחובות, השמיעו דברי כיבושין, דיברו על החזנים, על הנגינות, על סירוטה ומתחריו. השמש היפה הוסיפה הוד, כאילו הביאה דרישות שלום משנים עברו. אלא שקרניה התחילו לחדור גם לגופות המתים השוכבים בעיר, שלא נקברו היום, וריח באשה וצחנה החל לעלות מהם.

"תשליך" מצא כבר מצב רוח כמעט חגיגי. כמעט שכחו את "פרנקשטיין", את המכות ואת הצרות. גם "החוטפים" לא נזכרו. אפילו על הקהילה ושלטונה עברו בשתיקה. כולם יצאו לטייל, בנות ישראל ובני ישראל. התאספו ליד ברזי המים והשליכו את עוונותיהם במצולות הגטו.

ערב יום כיפור 1941.

ערב יום כיפור כמעט נורמאלי. בתי קפה נסגרו, בתיאטרונים לא שיחקו, השוטרים לא חטפו, קלגסי הגסטאפו לא הכו, הקהילה לא העיקה, הרעב התנהל כדרכו, וגם הכינים עשו את שלהם. היהודים מיהרו. מיהרו להכניס את החג לנפשו. הנפש צמאה לחגיגות ממין זה. חגיגות של פחד ועונש. דווקא בתקופה כזו, שכל רגע נושא עמו את הפחד, וכאשר חשים של החיים הינם עונש, נזקקים הבריות לאווירה כזו. יום הדין. אולי יום הדין יביא מה. אולי ירחם אלוהים. אולי ישפוט אותם, אותנו. אולי יראה כוחו, ואולי אם אנחנו, החוטאים, נבקש ונתפלל, אולי יסלח לנו ותתחיל תקופה חדשה. אולי נגזר בראש השנה דיננו ונתפלל, ואז האל הזקן שלנו, שלא פעם הוציאנו מעבדות לחירות, יסיר מאיתנו את זעמו ויטה את כף הדין שלנו לעבר האחר ויפדה אותנו מצרותינו.

כל המניינים, בתי הכנסיות ובתי התפילה נתמלאו מתפללים עד אפס מקום. לפנות ערב היו רגעים שהזכירו את ורשה מאז, מלפני המלחמה. הלכו לקרובים ולמשפחות, לקבל ברכה. חדרי כל הרבנים והרביים נתמלאו מתחננים לברכה. הרעש וההמיה היו כה גדולים עד שהחרישו את קולות רבבות הקבצנים ברחוב, שקיבלו היום מנות יפות יותר. היום חילקו צדקה לרוב, מי שהשיגה ידו ומי שלא השיגה. מרוב ההמון לא נראו המתים בצדי הדרכים. לרחוב הייתה צורה שונה מזו של כל השנה.

בבית הכנסת נמצאים כולם, גם כאלה שכבר מזמן לא ביקרו בבתי התפילה. נשתלט צורך פנימי, רגש פנימי חדש שלא התחולל עד כה, הכול רוצים להימצא בחברת מתפללים ולהשתתף בשיח הלב, לב העם, לב ההמון. חום נורא מחניק וכולנו מזיעים נורא, אבל אין איש מתרחק מהחום הזה, כאילו מרגיש שהחום הזה נחוץ לו כדי להתגבר על קור פנימי, על פחד מפני הקבר הקר, מפני המוות, מפני העתיד. אנחנו מתרפקים אחד על השני. יחיד עלול להתרופף וליפול. אולי בכוח הכלל תימצא הצלה. תפילתו של סירוטה בלוויית המקהלה חוללה נפלאות. היו רגעים ששכחנו עולם וסביבו, נישאים בכנפי מעלה הצצנו בפני השחקים הבהירים ושרנו בלחש, מלווים את החזן, את כל מנגינות ישראל במצוקתו ובסבלו.

יום כיפור, 1.10.1941.

בתי התפילה מלאים עד אפס מקום. מתפללים בהנאה גדולה. גם השתא ביקרו חיילים גרמנים בבתי התפילה והרבה מהם הצטלמו ליד ארונות הקודש וליד ספרי התורה. בשני מקומות הגיע הדבר לידי אימה גדולה. הדבר נודע לגסטאפו ואלה מצאו דופי במשחק החיילים הזה. איזה חילול קודש! חייל גרמני, בן הגזע הנעלה, יעמוד על יד תורת השקר והכחש של העם הירוד, של הגזע הנחות... במקום אחד נכנסו וציוו על החיילים לצאת, ואז התחילו היהודים לברוח. בבית כנסת אחד סירבו החיילים הגרמנים לצאת, והם התחילו להתוכח עם איש הגסטאפו, שנאלץ להוציא אקדח ולירות באוויר. אך גם אז לא עזבו החיילים, ורק אחרי התערבותו של איש גסטאפו שני צייתו ויצאו. היהודים התחילו לחשוש לפוגרום. התחילו לברוח, להתחבא. ריח של ערב-פוגרום התנשא באוויר. רק לעת נעילה נרגעו ושבו להתפלל.

ביקרנו בבית העלמין, למרות הפחד הגדול והסכנה הכורכים בכך. בית העלמין נמצא מחוץ לחומה ומסתובבים בו דמויות של מבריהים ויריות אינן פוסקות שם. בכל זאת הסכים פרופס ללכת איתי. עולם חדש נתגלה לפני עינינו: אלפי אנשים, נשים וטף שכבו וישבו על הגדר, בחצר, על הספסלים, בחזרי הטהרה, על יד המצבות וביניהן. קהל רב של גברים עמד ובדחילו הקשיב לתפילת החזן וסלסוליו, כאילו לא חל שום שינוי בעולם. אגרופי ברזל של סבלים, מבריהים, עגלונים וטרזנים הכו בחוזקה על חזיהם ותפילת "על-חטא" הדהדה באוויר ונשמעה למרחוק.

נשמעה ירייה. לרגע כאילו איבדו המתפללים את עשתונותיהם ונדמה היה שיברחו ויחפשו מנוס. אבל רק לרגע. הביטו אחד בשני, כאילו שאלו אם צפויה סכנה מכך. משנרגעו, התעטפו ביתר חוזקה בטליתותיהם והמשיכו להתפלל בהתלהבות יתירה. ילדים צעקו, אמהות הניקו יונקים, בחורות ונשים חלשות התעלפו. אף על פי כן הקשיבו עולם וחזרו מילה במילה על דברי החזן; גם אלה שלא הבינו את תוכן תפילתו. הנשים נמשכו אחר הניגונים המסורתיים שספגו מאמהותיהן ואבותיהן. פסיעות אחדות מכאן עומדים ז'נדרמים גרמנים ומסתכלים. גם חיילים לרוב באו. רבים מהם צחקו, אך היו גם אחרים שהקשיבו וישמו לב למתרחש.

אולי יקום פעם סופר שירצה לספר את קורותיו של הגטו, לצייר ולתאר את מחזותיו. כאן הוא עלול למצוא סיפורים מן המרגשים ביותר. כך קרה היום. לבו של משומד חדש בכנסיה הקתולית שברחובנו התפוצץ ונדם שעה שהיה מצעק בניגון: "פתח לנו שער, בעת נעילת שער, כי פנה יום!" שכנו, שהיו עמו בכנסיה, סיפרו שכל היום היה מבולבל. כל צלצול פעמון של המנזר הרעידו. פעמים אחדות ניסה לאטום את אוזניו כדי לא לשמוע. כבר בבוקר, בשעת המיסה, התעלף. אישה אחת שמעה שלחש את תפילת "ונתנה תוקף קדושת היום". לאחר המיסה יצא והסתכל ארוכות ביהודים שהלכו להינפש בשעת הפסקת התפילה. הוא אפילו ברך ב"גוט יום טוב!" כמה מכרים. לפנות ערב לא שלט עוד

בעצמו. נפל על ברכיו, צעק ובכה. מהשעירו את לבו שאינו נמצא בבית הכנסת, ביקש את סליחתם ושתק. אך לא הרבה זמן; אחר כך התחיל לזמזם ניגונים עבריים. משומדת אחת דרשה שיוציאו את זה שמחלל את קדושת המנזר בניגון יהודי, והן המשתמדות הלוא הן באו הנה דווקא כדי לשכוח ולא לעורר את הרגשות היהודיים. אך רוב המשומדים אך נענעו ראש לאומלל, ובעיני רבים אף נצנצו דמעות, אולי דמעות זיכרון יום הדין. אך לפתע התרומם האישי ופתח בצעקת "פתח לנו שער!" והתחיל להכות על חזהו ככתפילת "על-חטא", והנה נתמתח פתאום, פתח לרווחה את עיניו, נפל ומת. לבו פקע והתפוצץ.

הרוגי מלכות

דצמבר 1941.

ניצוץ כזה שיחשמל כך את הגטו כבר מזמן לא עבר עלינו. היו לנו צרות יותר גדולות, הריגות המוניות, אבל הסיבה והצורה של הרצח הזה היו כה שונות וכה חדשות בחיינו, שהטביעו את חותמן עלינו באופן מיוחד. לפני שבועיים נתפרסם, שהז'נדרמריה ברחובות הפולניים תפסה יהודים שעברו עוון נורא, פושעים ממש, היינו שהיו בלי טלאי צהוב. כן נתפסו כמה יהודים בהברחה ובית דין גרמני דן את כולם למיתה. הם הובאו לבית הסוהר היהודי בגנשה. למשטרה היהודית הודיעו, שאם יברח או ייעלם אחד מהם, או אפילו יחלה, כל משמר הסוהר ייהרג. בין הנאשמים היו הרבה עשירים, וקרוביהם ביקשו לשחד בסכומים ענקיים את המשטרה, אך ללא הועיל. התערבות אצל הגסטאפו והז'נדרמריה, אצל קומיסר העבודה, אצל יושב ראש הקהילה, שבינתיים קיבל כבר כינוי חדש, יושב ראש שלטון הרובע היהודי, גם זה לא הועיל. התחילה עבודת "מאכרים" וסרסורים שהבטיחו לסדר את הדבר באמצעות כוסיט ומשכב-נשים. הכול ללא הועיל.

פתאום הודיעו שמחרתיים, בחצר בית הסוהר, יוצא לפועל גזר הדין על אחד עשר יהודים שנידונו למוות, וההוצאה לפועל תיעשה על ידי המשטרה. קמה בהלה נוראה. השוטרים היהודיים נתאכזבו מפחד. יהודים יצטרכו להרוג יהודים לפי פסק דין של בית משפט גרמני! כל העיר נזדעזעה. רגילים היינו להלשנה, לכזב, למרמה, לעורמה, וגם להסגרה. אבל להרוג, במיתת בית דין, יהודי באשר הוא יהודי – למדרגה זו לא הגענו עדיין. שוטרים התחילו להתחבא. נפל פחד הרובה עליהם, אף כי רובם ככולם למודי-קשת, חיילים לשעבר, והשתמשו לא מעט ברובה. היו כאלה שהשתתפו במלחמה הקודמת וכאלה שהתגייסו בתחילת המלחמה הזו. ודאי ירו, ואולי אף הרגו, במלחמה. רק אחרי הצהריים נודע ששוטרים פולניים יירו ביהודים, אך השוטרים היהודים מוכרחים להיות נוכחים בעת הביצוע. לא כל הפולנים ניאותרו להוציא לפועל גזר כזה בפקודת הגרמנים. אי לכך הוכרח המפקד לברור קבוצה מתאימה בהפלת גורל, ולפיו נקבעה הפלוגה שתשתתף בהריגה.

אמש ייללו כל יושבי בית הסוהר. פחדו מאימת המוות. הם ידעו שאחרי הראשונים ילכו גם האחרים. ובמאסר יושבים אנשים חופשים מכל פשע, שהושלכו לשם על ידי יושב ראש הקהילה או המשטרה בגלל "חטאים" כגון אי-משמעת למשטרה, העלבת פקיד הקהילה, דברי דופי על שלטון הקהילה. ואם כעת יעמידו אותם למשפט הגרמני אין ספק שיידונו למוות וייהרגו. יושב ראש הבטיח שהוא בעצמו ישגיח על כך שיסבול רק מי שראוי לכך. מי שחף מפשע לא ייענש. אך הבטחתו לא הרגיעה אף איש. הפחד גבר. בערב נשמעו יללות האסירים בכל רחובות הגטו הקרובים. גם בני המשפחה של האסירים עמדו בחוץ מייללים ובוכים.

בבוקר הודיעה הרשות לרבנות לשלוח רב לווידי האחרון של הנידונים. את השליחות הזו מילא רב בעל אומץ. רוב הנידונים בכו על ידו ונשמעו לתנחומים שלו, שנאמרו בחצאי-מילים ובהרמת עיניים למעלה, כאילו הראו שהיתר שלא נאמר פה נמצא שם ומשם תבוא התשובה, משם הנקם עבור חייהם. כשאמר הרב את הווידי עם הנשים – לא התאפק מבכי לגורלן של נשים צעירות ובריאות. שניים מהנידונים לא רצו לקבל את הרב, ממש גירשוהו. לא האמינו עוד באל יהודי, בראותם את אי הצדק. "שותפו של היטלר", צעקו, "אי-צדק ואי-יושר דרכו". הרב ניסה להרגיעם, להסביר להם שיש דין וצדק בעולם. לא שמעו לו. בשעה עשר הוציאו תשעה נידונים. כולם בריאים ואנשים צעירים. בחצר כבר נמצאו השוטרים הפולנים ורוביהם על כתפיהם ופולגת המשטרה היהודית ואלות-גומי בידיהם. באו גם שני קצינים גרמנים, שניהם לבושי מדים וכפפות לבנות כדין תליינים.

אחד, שליח התובע, הקריא את פסק הדין והשמות. פרצה יללה נוראה בכל בית הסוהר. גם אנשים בחוץ ששמעו את הבכי פרצו בבכייה איומה. בחצר ניגש רופא גרמני ובדק כל אחד מהנידונים.

אישה אחת צעירה ילדה בן במאסר. ביקשה שירשו לה להסתכל בו בפעם האחרונה. אחרי התייעצות קצרה הביאו את התינוק. האם פרצה בבכי נורא, חיבקה את הקטן, ולעיני כל הנידונים, השוטרים הפולנים והיהודים והגרמנים חלצה שד והניקה בפעם האחרונה את ילדה הקטן. הגרמנים חיכו בשקט ואפילו בנימוס. פשעה היה שלא ענדה סרט יהודי על שרוולה. בפעם האחרונה הסתכלה בעיני מלאכה הקטן. והקטן, בלי להבין, הביט גם הוא בעיני אמו-הורתו. לא הבין הקטן ששוב לא יראה את הפנים הללו, לא ירגיש את דפיקות הלב הזה ולא ידבק לחזה אוהב זה אף פעם בחייו. יתום, עוזב ואומלל, יתום יהודי. יתגלגל ממקום למקום, מפניה לפינה. בכל מקום ידחווהו, ידחפוהו, יגרשוהו, יבעטו בו. בעיניים גדולות, פתוחות לרווחה הסתכלה האם בפרי בטנה. דמעות גדולות, מלאות, התגלגלו על לחייה, נפלו על פני הילד והפריעו את יניקתו. הסתכלה בעיני בקשה ותחנון, לא אל הרוצחים הגרמנים שאין רחמים בלבותיהם, אלא אל השוטרים היהודים, בבקשה אילמת שיטפלו בקטן הזה.

נשמעה פקודה. השוטרים היהודים ניגשו לקשור את ידי הנידונים לאחוריהם. נידונה אחת גירשה את השוטר והדפה אותו עד שכמעט נפל: "לא נחוץ", אמרה בשיניים חורקות, "אל יחשבו הרוצחים שאנחנו פוחדים. תירו בלי לקשור!"

אבל הגרמנים לא ויתרו. היהודים הם פחדנים ואסור שיהיה אחרת. שני שוטרים קשרו בכוח את ידיה של האישה אחורה, סביב העץ.

שוב פקודה. קשרו מטפחות על העיניים, סביב הראש. גבר ואישה אחת מחו. אינם פוחדים להביט אל מול המוות. תנועת ראשו של הגרמני הראתה שלא לשמוע לבקשות הנידונים.

פקודה. השוטרים היהודים זזו הצידה. השוטרים הפולנים נערכו. הנידונים שמעו את משק הרובים. מעבר לחומה לא ראו שום דבר; רק שמעו את חריקת הרובים האופיינית.

פקודה. מטח יריות אחד פילח את האוויר. כגדומים בגרזן ענקי נשרו גוויות לאדמה, אבל לא כולן. פקודה. ירי שני פילח את האוויר. עכשיו לא עמד שום גוף יהודי כפות לעצים.

פקודה. השוטרים נערכו בשורה, לצעידה. רופא גרמני ניגש, בדק את דופק המומתים. לידו קצין גרמני ואקדח בידו, כדי "לגמור", אם יהיה צורך. לא היה צורך. שום לב יהודי לא דפק עוד.